

О.М. Кривуля, д-р філос. наук,

В.М. Куц, канд. юрид. наук

ЧИ МОЖУТЬ БУТИ СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ ОБ'ЄКТОМ ЗЛОЧИНУ?

Загальновідомо, що об'єкт є обов'язковим елементом складу злочину як єдиної та достатньої юридичної підстави кримінальної відповідальності. Спроба визначити поняття об'єкта злочину є вдалою лише на формальному рівні. Практично ніхто не заперечує проти тези, що об'єктом злочину є те, що потерпає від злочинної дії чи бездіяльності або опиняється внаслідок їх скоєння в загрозовому стані. Намагання наповнити формальне визначення об'єкта змістом, тобто показати, що ж потерпає від злочину, поки що не досягло успіху. Що тільки не фігурує як об'єкт у публікаціях на цю тему: речі, потреби, інтереси, норми, цінності. Але найбільш поширеною та привабливою для сучасного криміналіста є думка про те, що об'єктом злочину виступають суспільні відносини.¹

В юридичній літературі тема суспільних відносин представлена досить широко. У самій структурі поняття права суспільні відносини фігурують як об'єкт правового регулювання, а далі - вони невід'ємна частина понять правопорушення та злочину. Якраз проти суспільних відносин як кінцевої інстанції і націлене, врешті-решт, кожне злочинне діяння. Таку думку висловлюють більшість юристів. Експлікація такого вкрай абстрактного міркування з конкретних кримінально-правових норм не є дуже важкою, оскільки не досить строге визначення поняття самих суспільних відносин та їх структурних елементів відкриває широкий простір для різного роду домислів та спекуляцій на цю тему, дозволяє безпідставно гіпертрофувати руйнівну силу злочинного діяння, вбачати практично в кожному з них небезпеку для основ суспільної системи. А звідси і ті драконівські санкції, котрими заповнені кримінальні кодекси епохи тоталітаризму. Цілком очевидно, що ще зовсім недавно за цим стояли інтереси стражів тоталітарної системи і вони легко справлялись з тягарем доказування "вини" своїх супротивників, маючи на озброєнні,

¹ Див. напр. Литвин О.П. Проблема об'єкта злочинів, які входять в главу X Кримінального Кодексу України // Науковий вісник Укр. академії внутр. справ. 1996. №2. с.114-126.

зокрема, й вчення про суспільство: відносини як об'єкт злочину, а також багатий досвід юридичної демагогії, невитрачений, до речі, й донині.

На нашу думку, сьогодні не існує жодних підстав для повсякденного звертання правознавця до такої високої філософської категорії, як суспільні відносини, а особливо для оперування нею при визначенні об'єкта злочину. Категорійний статус суспільних відносин більшою мірою відповідає досить абстрактному рівню соціально-філософського погляду на суспільство. Якраз через це звернемося спочатку до філософського боку проблеми.

Суспільні відносини як соціально-філософське поняття з успіхом можуть виконувати роль сутнісної характеристики суспільства. Реляційний підхід до суспільства як до сукупності суспільних відносин не вичерпує всього змісту суспільного життя, але дещо суттєве відбиває, оскільки і індивіди, і їх предметний світ отримує соціальну визначеність якраз у системі суспільних відносин: в суспільстві вони одержують нове, соціальне буття, для котрого їх власні, суто природні властивості є лише субстратною підставою для виявлення нової соціальної якості.

У літературі запропоновано безліч варіантів визначення суспільних відносин, однак одні є тавтологічними, в інших використовується поняття зв'язку (до речі, ще менш визначене), треті підкреслюють специфіку суспільних відносин через суб'єкт-об'єктний характер. Пошукам більш вдалої дефініції суспільних відносин логічно буде передумовити звернення до загальнофілософської категорії "відношення". Остання відображає спосіб буття, спосіб взаємного співіснування всіх без винятку явищ об'єктивного світу. Ще Аристотель, котрий ввів цю категорію в свою систему, вказував на три її значення. Два з них - числове відношення та відношення між пізнанням і пізнаванням - вказують на активну позицію суб'єкта, котрий ставить речі у відношення в своїй свідомості. Третє ж значення він пов'язував із здатністю одних тіл впливати на інші та з проявом такої здатності. Однак в історії філософії сталося так, що розуміння відношення як категорії, котра відображає деякі сторони взаємозалежності речей, надовго випало з поля зору дослідників. Лише деякий час в середньовічній філософії дебатовалось питання про онтологічний статус відношення як такого, незалежного від носіїв відношення. І тільки в новітні часи проблема загальної природи відношення знову привертає увагу філософів.

Спираючись на досвід обговорення категорії відношення, її можна визначити так: відношення - це філософська категорія, яка виражає

спосіб спільного взаємозалежного буття предметів тотожної природи, суть якого полягає в наявності у них реальної можливості вступати за певних умов в актуальний зв'язок та взаємодію через механічні, фізико-хімічні, соціальні та інші процеси.

У цьому визначенні слід підкреслити два моменти. По-перше, співвідносні предмети повинні бути у чомусь тотожними, щоб поміж них мало місце відношення з точки зору цієї тотожності. Ця тотожність складає загальну (для цих предметів) підставу відношення. По-друге, відношення не має самостійного онтологічного статусу поза сторонами, що в нього вступили. По-третє, відношення є об'єктивними, але їх об'єктивність специфічна, вона незрима, оскільки суб'єктом безпосередньо фіксується тільки взаємодія та зв'язок предметів, котрі лише актуалізують вже існуюче відношення, за якими суб'єкт робить висновки про існування відношення між предметами.

Всі ці положення цілком доречні при дослідженні суспільних відносин, але останні мають деякі специфічні особливості, серед яких виділимо опредмеченість та персоніфікованість. Перша вказує на те, що люди взаємодіють через світ предметів-посередників, створених у процесі своєї діяльності. Існують речові та неречові форми опредмечування, такі як соціальні норми, соціальні інститути, духовні цінності та т.і.н.

Щодо персоніфікованості, варто зазначити, що люди у суспільстві виступають як соціально визначені індивіди. Погоджуючись з тим, що люди взаємодіють як самоцінні індивіди, слід визнати, що вони мають і іншу свою сутність - виступають типовими представниками тих чи інших соціальних груп.

Це засвідчує, що справжніми суб'єктами суспільних відносин є різні соціальні спільності, котрі становлять собою у деякому сенсі надіндивідуальну реальність. Сам факт буття соціальних норм говорить про те, що вони розраховані на масове використання, адже вкрай індивідуалізовані контакти через свою унікальність не потребують норм. Отже, в понятті "суспільні відносини" особливо акцентується його перша частина - "суспільні," - що підкреслює структурну сталість соціуму, надіндивідуальний характер соціальних залежностей і, відповідно, трансіндивідуальну сталість основних носіїв, сторін відносин у суспільстві.

Специфічна природа суспільних відносин виражається також і в тому, що в суспільстві сама основа відносин між людьми є соціальною за своїм походженням і історично виниклою. Так, виробничі відносини не існували доти, поки пращури людини не перейшли до ведення продук-

тивного господарства. Будучи попередньо взятими під кутом зору здібності до виробництва, цієї історично виниклої підстави нової тотожності, індивіди відтак вже різняться за своїм місцем у системі суспільного виробництва, тобто розглядаються як співвідносні.

Беручи до уваги загальну природу будь-яких відношень та враховуючи специфічні особливості відносин між людьми, можна стверджувати, що суспільні відносини - це категорія, котра виражає спосіб спільного, взаємозалежного співбуття певних груп людей, суть якого полягає у наявності для них реальної можливості вступати з необхідністю в актуальний взаємозв'язок за допомогою діяльності та її продуктів.

У понятті суспільних відносин фіксується два моменти: момент співбуття людей та процесуальний момент, тобто виявленість відносин через діяльність і взаємодію (спілкування) людей. Таким чином, суспільні відносини існують як до свого процесуального прояву, так і протягом нього. Діяльність щодо суспільних відносин виступає їх категоріальним корелятом, а разом вони виражають змістовну та формальну сторони соціальних процесів. Суспільні відносини є загальними умовами, передумовами діяльності і вони ж репрезентують собою результати, специфічні продукти діяльності. По суті, всі види суспільних відносин проявляються у відповідних їм видах діяльності і самі змінюються в процесі діяльності, оскільки змінюється соціальне та предметне підґрунтя відносин. У цілому категоріальна пара "суспільні відносини" та "діяльність" - це гранично взаємокорелюючі категорії для вираження субстанційних характеристик руху соціальної реальності.

Наведені загальні міркування дають змогу з'ясувати позицію авторів щодо суспільних відносин як об'єкта злочину. На нашу думку, теза про те, що об'єктом злочину виступають суспільні відносини, дуже віддалена від безпосередньої практики юриста, оскільки ні прямо, ні опосередковано нікому не дано усунути об'єктивні підстави "материкових" відносин, що є фундаментом соціальності. Більш того, об'єктивно існуючі відносини можуть бути навіть невідомими ні соціальному філософу, ні юристу. Про це свідчить хоч би те, що намагання навіть шляхом революції започаткувати "нові" виробничі відносини врешті-решт зазнають краху, не витримуючи опору деяких справді "материкових" підвалин суспільного життя. То чи може злочин як прояв індивідуальних злочинних зусиль похитнути суспільні відносини? Очевидно, що йому це не під силу.

Категорія "суспільні відносини" відображає дійсність на надзвичайно високому рівні абстракції. Пересічний правознавець з такими рівнями абст-

ракції не працює. Він має справу з питаннями правового захисту життя, здоров'я, гідності, власності (як сукупності трьох правочинностей - володіння, користування та розпорядження майном), політичної системи і таке інше, але схильний трактувати злочин як посягання на суспільні відносини.

Це непорозуміння виникає через те, що суспільні відносини змішують з формами їх зовнішнього прояву. Найчастіше суспільні відносини ототожнюють зі взаємодією, спілкуванням, людськими вчинками, тобто з міжособистісними відносинами, а інтереси, потреби, цінності та ідеали вважають змістом цих відносин. Більш коректним, на наш погляд, було б таке вирішення цього питання: взаємодія людей, їх вчинки один відносно іншого входять до "шлейфу" понять, похідних від діяльності. Остання існує у рамках, котрі визначаються суспільними відносинами. Тою мірою, якою люди усвідомлюють суспільні відносини, вони формують різні норми, в тому числі і правові. Ці норми - спосіб презентації відносин у свідомості людей. Іншими словами, норми - це наявність суспільних відносин у секторі усвідомленого. Вихід за межі норми хоча й тягне за собою санкцію, але не означає зникнення індивіда з мережі суспільних відносин, тому що він знаходиться в ній незалежно від своєї дії чи бездіяльності, діє за законом (нормою) чи всупереч йому.

Стосовно інтересів та потреб слід сказати, що їх зв'язок з суспільними відносинами не викликає жодних сумнівів. Але проблема в тому, як трактувати цей зв'язок. На наш погляд, зв'язок "відносини - інтерес" і "відносини - потреба" буде коректним виразити через категорії "причина - наслідок". Тоді інтерес, зокрема, є результатом суспільних відносин, а не навпаки. Інтерес - це не відношення і не його зміст, не явище, котре несе в собі відношення як елемент суті. Інтерес є утворенням, народженим своєю причиною - суспільними відносинами. Як результат, як наслідок інтерес народжений системою суспільних відносин, і все ж є самостійним об'єктивним утворенням.

Таким чином, можна дійти висновку, що в злочинних діях (бездіяльності) окремих осіб відсутня небезпека суспільним відносинам, тому вони не є об'єктами злочину. Норми діючого кримінального права охоплюють сферу конкретних діянь індивідів відносно один одного і прямо не згадують про суспільні відносини. Інтуїтивно чи усвідомлено так трапилось - невідомо, але це факт, і він обмежує можливість спекуляцій навколо суспільних відносин як об'єкта злочину. У злочинних діях окремих осіб нема загрози суспільним відносинам. Але як абстрактна можливість, така постановка питання має сенс лише у тому випадку, як-

що протиправні дії досягають такої критичної маси, яка дорівнює діяльності великих соціальних груп. Але тоді це означає фактичну зміну підстав суспільних відносин, і функція ряду норм кримінального права втрачає своє підґрунтя. Така абстрактна можливість може бути врахована у законодавстві, і перш за все у Конституції, де держава, усвідомлюючи свою відповідальність перед суспільством, брала б на себе зобов'язання щодо збереження засад соціальності, тих самих фундаментальних відносин, які визначають цілісність соціуму.

Надійшла до редколегії 28.11.96

В.Н.Шаповал, канд. філос. наук

ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ

Філософія права є однією з найбільш стародавніх та поважних філософських дисциплін. Коріння її, якщо брати до уваги античну філософську традицію, сягають поглядів досократиків, які вперше порушили проблеми людини, суспільства та їх взаємовідносин. Однак аж до цього часу, коли філософія права стала виключно складною, широкою галуззю філософського знання, остаточної ясності в тому, що саме вважати її предметом, поки що немає. Всі точки зору на цю проблему обертаються навколо того вузлового положення, що предметом філософії права є саме право в його найбільш широкому, узагальнюючому значенні. Та подібна теза породжує багато нових питань: що таке право, які його основні риси в феноменальному та есенціальному плані, як воно існує в світі, як ідентифікувати ті чи інші явища суспільного життя як правові чи неправові, з яким теоретичним інструментарієм підходити до його вивчення? Всі ці, а також багато інших питань не знаходять свого переконливого та ґрунтового вирішення і продовжують хвилювати правознавців, філософів, соціологів, представників інших суспільних наук. Разом з тим, історія філософії права дає змогу простежити, який шлях пройшла теоретична думка, намагаючись дати ті чи інші інтерпретації цим питанням, які труднощі прийшлося долати на цьому шляху, як окреслювалося те бачення предмету філософії права, яке ми маємо в сучасній, плюралістичній філософії.

Право як одне з найважливіших явищ суспільного життя далеко не зразу стало об'єктом філософської уваги. Довгий час воно існувало у вигляді законів, правовідносин та правосвідомості, що витікали з прийнятих у даному суспільстві законів, і ці останні сприймалися, частіше за